

•1978-1982 - ҚарМУ-де «Халькогендер мен халькогенидтер химиясы мен технологиясын» зерттейтін зертхана ұйымдастырушысы.

•1976-1980 - ҚарМУ-дың Физикалық химия, содан кейін Биорганикалық химия кафедраларының меңгерушісі (қосымша жұмыс).

•1980-1983 - Қазақ КСР Ғылым Академиясының Қарағанды ХМИ-ның аға ғылыми қызметкері.

•1983 - Қазақ КСР Ғылым Академиясының Орталық Қазақстан бөлімшесінің бюро мүшесі болды.

Қорыта келе айтқанда, Ебіней Бөкетовтің өмірі мен қызметі бізге тек ғылым мен білімнің ғана емес, адал еңбек пен елге қызмет ету жолының үлгісін көрсетеді. Ол өз кезіндегі қиындықтарға қарамастан білімге, өнерге және ғылымға адал болып, Қазақстанның индустриялық дамуы мен жастар тәрбиесіне елеулі үлес қосты.

Ебіней Бөкетов - ұрпаққа өнеге болар ұстаз, ізденімпаз ғалым және өз еліне адал азамат. Оның өмір жолы әрбір жасқа білімге ұмтылу, өз ісіне жауапкершілікпен қарау және қоғамдық қызметте үлгілі болудың маңызын айқын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Е.А. Бөкетов. Биобиблиографиялық көрсеткіш. Құрас.: М.И. Жамбеков, К.Т. Рустембеков, З.М. Ким. Қарағанды, ҚарМУ баспасы, 1992 ж.

2. Қазақ политехникалық институты атындағы В.И. Ленин. Алматы, «Қазақстан», 1984 ж.

3. Қарағанды мемлекеттік университетіне 20 жыл. Қарағанды, 1992ж

4. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті 1972-1997, Қ., ҚарМУ баспасы, 1997 ж.

5. Шәріпов К., Білтаев К., «Бағанаты бұлағым - теңіздерге құятын». Петропавл, 1995 ж.

6. Юбилейные Букетовские чтения. Материалы научной конференции, посвящённой 70-летию со дня рождения академика Е.А. Букетова. ҚарМУ баспасы, 1997 ж.

Е.А. БӨКЕТОВ - ҒАЛЫМ, ЖАЗУШЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ: КӨПҚЫРЛЫ ТҮЛҒА ФЕНОМЕНІ

Аисағали Н.

Тарих және құқық факультеті

Тарих-қоғамтану мамандығының 3 курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Әлем тарихы кафедрасының аға оқытушы Нұрмұхан Е.Т.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Алматы қ.

Бұл мақалада академик Е.А. Бөкетовтың көпқырлы шығармашылық және ғылыми мұрасы жан-жақты талданады. Автор Бөкетовтың Қазақстандағы химия ғылымының дамуына қосқан үлесін, оның металдар химиясы мен физикалық химия саласындағы ғылыми жаңалықтарын, сондай-ақ ғылыми мектеп қалыптастырудағы рөлін айқындайды. Сонымен бірге, Бөкетовтың философиялық-психологиялық прозасы, оның адамгершілік, рухани тазару, моральдық таңдау мәселелерін көтерген көркемдік ізденістері талқыланады. Мақалада ғалымның қоғамдық қызметі, Қарағанды университетін қалыптастырудағы еңбегі және ұлттық ғылыми-интеллектуалдық элитаның дамуындағы орны да сараланады. Е.А. Бөкетовтың ғылым, әдебиет және қоғам салаларындағы еңбектерінің үйлесуі оның тұлғалық феноменінің мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Е.А. Бөкетов, ғылыми мұра, металдар химиясы, философиялық проза, қоғам қайраткері, ғылыми мектеп, Қарағанды университеті.

В статье проводится всесторонний анализ многогранного наследия академика Е.А. Бокетова. Рассматривается его вклад в развитие химической науки в Казахстане, включая исследования в области химии металлов, физической химии и металлургических процессов. Особое внимание уделено роли Бокетова в формировании научной школы и подготовке молодых исследователей. Отдельный раздел посвящён его литературному творчеству, в котором нашли отражение вопросы морали, духовной чистоты, человеческой ответственности и философского осмысления жизни. Также анализируется общественная деятельность учёного, его вклад в становление Карагандинского университета и участие в развитии национальной интеллектуальной элиты. Гармоничное сочетание научной, литературной и общественной деятельности раскрывает феномен личности Е.А. Бокетова.

Ключевые слова: Е.А. Бокетов, научное наследие, химия металлов, философская проза, общественный деятель, научная школа, Карагандинский университет.

This article provides an in-depth analysis of the multifaceted legacy of academician E.A. Boketov. It examines his significant contributions to the development of chemical science in Kazakhstan, including his research in metal chemistry, physical chemistry, and metallurgical processes. The study highlights Boketov's role in establishing a scientific school, training young researchers, and shaping the country's scientific community. Furthermore, the article explores his philosophical and psychological prose, which addresses themes of morality, spiritual integrity, human responsibility, and the deeper meaning of life. Boketov's public activities, including his foundational role in the development of Karaganda University, are also discussed. The synthesis of his scientific, literary, and societal contributions reveals the unique phenomenon of E.A. Boketov as a universal intellectual figure.

Keywords: E.A. Boketov, scientific legacy, metal chemistry, philosophical prose, public figure, scientific school, Karaganda University.

Қазақстан ғылымы мен мәдениетінің тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі - академик Е.А.Бөкетов. Ол өз бойына ғалымдық зерде, жазушылық шеберлік және қоғам қайраткерлеріне тән азаматтық ұстанымды үйлестіре білген әмбебап тұлға. Ғұмырын ғылым, әдебиет және қоғамдық қызметтің дамуына арнаған Е.А. Бөкетов ұлттық зияткерлік элитаның көрнекті өкілі ретінде ел тарихында зор із қалдырды. Оның шығармашылық мұрасы мен ғылыми жаңалықтары, қоғамдық көзқарастары мен адамгершілік қағидалары бүгінгі ұрпақ үшін үлгі боларлық құндылықтар жиынтығын құрайды.

Е.А. Бөкетов тұлғасын зерттеу - тек бір адамның өмір жолын тану емес; бұл - Қазақстан ғылымының қалыптасу кезеңін, әдебиеттегі рухани ізденістерді және кеңестік дәуірдегі қоғам қайраткерлерінің қызметін кешенді түсіну. Сондықтан Бөкетов феноменін жан-жақты талдау ғылыми тұрғыдан да, тәрбиелік тұрғыдан да өзекті.

Е.А.Бөкетов - Қазақстан химия ғылымының жаңа белестерге көтерілуіне үлкен үлес қосқан жаңашыл ғалым. Оның зерттеулері металдар химиясы, физикалық химия және металлургия үшін маңызды химиялық процестердің терең теориялық түсіндірмесіне негізделді.

Е.А.Бөкетов ғылыми ортада «металдар химиясының реформаторы» ретінде танылды. Оның еңбектерінің негізгі бағыттары:

- жоғары температурадағы химиялық реакциялар механизмі;
- металдардың химиялық қасиеттерін модельдеу;
- өндірістік металлургиядағы процестерді оңтайландыру;
- химия мен физиканың тоғысындағы жаңа теориялық тұжырымдамалар жасау.

Ол көптеген ғылыми мақалалар мен монографиялар жариялап, КСРО ғылым академиясының сарапшылары тарапынан жоғары бағаланған бірқатар жаңалықтар ашты.

Е.А. Бөкетов жас зерттеушілерді тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлді. Оның жетекшілігімен ондаған кандидаттар мен докторлар дайындалып, ғылыми мектеп қалыптасты. Бөкетов шәкірттерінен талап еткен басты қағидасы - ғылыми адалдық, нақты дерекке сүйену және ізденісті тоқтатпау.

Ол Қарағандыда ғылыми орталықтар ашып, зертханалардың материалдық-техникалық базасын жақсартуға күш салды. Оның бастамасымен химия ғылымының салалық бөлімдері дамып, Қарағанды өңірі ғылыми-инновациялық орталыққа айналды.

Евней Бөкетов тек ғалым ғана емес, ойлы прозашы, философиялық бағыттағы әдеби шығармалардың авторы ретінде де танылды.

Евней Арыстанұлы Бөкетов - Қазақстан ғылымы, әдебиеті және қоғамдық ой кеңістігінде терең із қалдырған ерекше дарынды тұлға. Ол өз бойына ғалымдық зердені, жазушылық шеберлікті және қоғам қайраткерлеріне тән азаматтық жауапкершілікті үйлестірген жан-жақты энциклопедист тұлға ретінде танылды. Бөкетов мұрасын талдау - бір адамның еңбегін сипаттаудан гөрі, қазақ зиялылығының тұтас кезеңін, ұлттық ғылым мен мәдениеттің даму деңгейін түсінудің бір жолы болып табылады. Оның еңбектерін үш бағытта - ғылыми, әдеби және қоғамдық - кешенді қарастыру оның тұлғалық феноменін толық ашуға мүмкіндік береді.

Е.А.Бөкетовтың ғылыми қызметінің негізгі бөлігі химия ғылымының теориялық және қолданбалы мәселелеріне арналған. Ол металдар химиясы, физикалық химия және металлургия процестерін зерттеу арқылы Қазақстандағы химия ғылымының кәсіби деңгейге көтерілуіне елеулі үлес қосты. Ең алдымен, зерттеуші жоғары температурадағы химиялық реакциялар механизмін терең талдады. Бұл бағытта ол реакциялардың жылдамдығы, энергия шығыны, теңгерім заңдылықтары, химиялық жүйелердің тұрақтылығы сияқты мәселелерді математикалық модельдеу арқылы түсіндірді. Оның теориялық болжамдары металлургия өндірісіндегі нақты процестерді оңтайландыруға

пайдаланылды. Көптеген зерттеу еңбектері КСРО-ның ауыр өнеркәсіп саласында практикалық маңызға ие болды.

Ғалым ретінде Бөкетовтың ерекшелігі - теорияны практикалық қажеттілікпен үйлестіре алуында. Ол химиялық процестердің мәнін тек лабораториялық деңгейде зерттеп қана қоймай, өндірісте қолдануға болатын нақты ұсыныстар әзірледі. Осы арқылы ол Қазақстанда ғылыми-инновациялық мәдениетті қалыптастырды. Сонымен бірге Бөкетов көптеген жас зерттеушілерге жетекшілік етіп, тың ғылыми идеяларды қолдаған педагог-зерттеуші ретінде ғылыми мектеп қалыптастырды. Оның шәкірттері кейін Қазақстан ғылымының дамуына зор үлес қосты. Ғылымды ұйымдастырушы ретінде Бөкетов жаңа зертханалар ашып, ғылыми қоғамдастықтың дамуына ерекше көңіл бөлді.

Е.А.Бөкетовтың әдеби шығармашылығы - оның рухани және философиялық әлемінің көрінісі. Ғылым адамы бола тұра, ол көркем әдебиетте адам тағдырының терең иірімдерін, моральдық-этикалық құндылықтарды, уақыт пен қоғам арасындағы күрделі байланыстарды терең бейнелеген қаламгер ретінде танылды. Оның «Адамдық өлшем», «Бидай туралы баллада», «Құмдағы із» секілді туындылары қазақ әдебиетінің мазмұнын байыта түсті. Әдеби шығармаларында автор адамгершілік, ар-ождан, жауапкершілік, рухани тазару мәселелерін басты тақырып ретінде көтерді.

«Адамдық өлшем» шығармасы - автордың адам болмысы туралы философиялық толғаныстарының көркем түрде берілуі. Мұнда адам өмірінің мәні, моральдық таңдаудың қиындығы және рухани биіктік мәселесі кеңінен қозғалған. «Бидай туралы баллада» туындысында еңбек адамының бейнесі, оның өмірлік мақсаты мен маңдай терінің қадірі көркемдікпен суреттеледі. Ал «Құмдағы із» шығармасында адам өмірінің уақытпен байланысы, оның өткізіншілігі, әр адамның өмір жолы қалдыратын белгі туралы философиялық ойлар өрбиді. Бөкетов шығармаларының көркемдік қуаты - оның символизм мен психологиялық талдау тәсілдерін шебер қолдануында. Оның прозасындағы сөздік өрнек - бейнелі, терең және адам жанының жұмбақ табиғатын ашуға бағытталған.

Е.А. Бөкетовтың қоғамдық қызметі - оның тұлғалық болмысының ажырамас бөлігі. Ол Қарағанды университетінің негізін қалаушылардың бірі ретінде ұлттық деңгейде білім беру жүйесінің дамуына зор үлес қосты. Университеттің ғылыми орталық ретінде қалыптасуына үлкен еңбек сіңіріп, жаңа факультеттердің, зертханалардың, ғылыми орталықтардың ашылуына бастамашы болды. Жоғары білімді ұлттық кадрларды даярлауға, жастарды ғылымға баулуға көп көңіл бөлді. Оның педагогикалық қызметі - ғылымға, рухани мәдениетке, адам тәрбиесіне деген ерекше көзқарастың көрінісі.

Қоғам қайраткері ретінде Бөкетов өз заманының элеуметтік мәселелеріне белсене араласты. Ол әділеттілік, адалдық, моральдық жауапкершілік мәселелерін көтеріп, қоғамдағы рухани құндылықтардың төмендеуіне аландаушылық білдірді. Оның пікірінше, қоғам дамуының басты өлшемі - рухани мәдениет пен ғылымның үйлесімді дамуы. Бұл идея оның ғылыми еңбектері мен әдеби шығармаларында да көрініс тапқан.

Осы үш сала - ғылым, әдебиет және қоғамдық қызмет - Е.А. Бөкетов тұлғасының феноменін құрайды. Ғылыми логика мен көркемдік ойлаудың, практикалық ойлау мен гуманистік дүниетанымның, азаматтық позиция мен ғылыми ізденістің бір тұлғаның бойында осылай үйлесуі - оның даралығын көрсететін бірегей қасиет. Бөкетов еңбектері бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ, өйткені ол тек ғылыми жаңалықтар ғана емес, адамгершілік пен парасаттылық туралы құндылықтарды да мұраға қалдырды.

Қорытындылай келе, Е.А. Бөкетовтың ғылыми зерттеулері Қазақстан химия ғылымының дамуына жол ашса, әдеби еңбектері ұлттық рухани мәдениеттің көрінісіне айналды, ал қоғамдық қызметі Қазақстанда жоғары білім мен ғылым жүйесінің қалыптасуына елеулі ықпал етті. Оның мұрасы - ұлттық ғылым, әдебиет және қоғам дамуы тарихындағы аса құнды қазына. Е.А. Бөкетов тұлғасының әмбебаптығы, рухани тереңдігі мен азаматтық қайсарлығы жас ұрпақ үшін үлгі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөкетов Е.А. Таңдамалы шығармалар. - Алматы: Жазушы, 1982.
2. Бөкетов Е.А. Адамдық өлшем. - Алматы: Жазушы, 1977.
3. Бөкетов Е.А. Бидай туралы баллада. - Алматы: ҚМКӘБ, 1975.
4. Бөкетов Е.А. Құмдағы із. - Алматы: Өнер, 1980.
5. Бөкетов Е.А. Химия металлов и высокотемпературных процессов. - Москва: Наука, 1972.
6. Бөкетов Е.А. Высокотемпературные реакции в металлургии. - Алма-Ата: Наука, 1978.
7. Бөкетов Е.А. Проблемы физической химии металлов. - Ленинград: Химия, 1975.
8. Сыздықов С. Евней Бөкетов: өмір жолы мен шығармашылық мұрасы. - Алматы, 2013.

9. Тұрсынбаев А. Е.А. Бөкетовтың ғылыми мектебі. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016.
10. Қамзин Қ., Молдағұлова А. Академик Е.А. Бөкетов еңбектерінің ғылыми негіздері // Хабаршы. - 2020. - №3. - 45-56 б.
11. Жұмаділдаев Д. Ғалым және гуманист: Е.А. Бөкетов туралы ойлар // Қазақ әдебиеті. - 2015. - №12.
12. Әбдіғалиұлы Қ. Қазақ философиялық прозасының дамуындағы Е.А. Бөкетовтың рөлі // Әдебиет және өнер. - 2018. - №2. - 66-72 б.
13. Сулейменов О. Түркі дүниесінің рухани кеңістігіндегі Е.А. Бөкетов көзқарастары. - Астана: ЕҰУ баспасы, 2019.
14. Қарағанды университеті тарихы. - Қарағанды: ҚарУ, 2021.

«ЕР ЕДІГЕ» ТАРИХИ ПОЭМАСЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ РӨЛІ

Махмудова Д.С.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық Университеті

dilnazmahmudova1@gmail.com

Астана қ.

Бұл мақалада академик Қ.И. Сәтбаевтың Қазақстанның мәдени мұрасын сақтауға қосқан үлесі жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің негізгі бағыты - XX ғасырдағы отандық гуманитарлық ғылымның қалыптасу контекстінде ғалымның фольклорлық және этнографиялық мұрасын талдау. Қ.И. Сәтбаевтың бастамасымен қайта даярланып, ғылыми өңдеуден өткен «Ер Едіге» жырына назар аударылады. «Ер Едіге» эпосы мақалада Жошы Ұлысы дәуірінің фольклорлық хроникасы, қазақ халқының тарихи жады мен рухани құндылықтарының көрінісі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында Сәтбаевтың көпқырлы ғылыми мұрасы халық шығармашылығын зерттеу мен сақтау тұрғысынан сараланады. Геология, публицистика, этнография және мәдени география салаларындағы еңбектерін зерделей отырып, ғалым фольклорды жай көмекші материал емес, ұлттық рухани-мәдени тарихты танудың дербес әрі негізгі қайнар көзі ретінде бағалағаны анықталады. Қ.И. Сәтбаев еңбектерінде фольклорлық мәтіннің түпнұсқалық табиғатын, оның тілдік және көркемдік ерекшеліктерін дәл сақтауға деген ұстаным айқын көрінеді. Бұл талап оның тіл тазалығына негізделген ғылыми қағидасымен тығыз байланысты. Сәтбаев «Ер Едіге» жырын Жошы ұлысының тарихи болмысын бейнелейтін маңызды фольклорлық жәдігер деп сипаттайды. Қ.И. Сәтбаевтың гуманитарлық саладағы ғылыми ізденістері кеңістік семиотикасы мен фольклор семиотикасының тоғысатын тұстарын айқындап, пәнаралық зерттеулерге тың бағыттар ашты.

Қ.И. Сәтбаевтың 1920-жылдары Едіге бейнесіне қызығушылығы сол кезеңнің әлеуметтік-саяси контекстіне байланысты болды. 1925 жылдың ортасынан бастап кеңестік билік Сталиннің «мазмұны жағынан пролетарлық, формасы жағынан ұлттық» деген формуласы бойынша мәдени саясатты белсенді түрде жүргізе бастады [2, 21 б]. Мұндай жағдайда идеологиялық талаптарға сәйкес келетін, бірақ ұлттық дәстүрмен сабақтастығын үзбейтін жаңа қаһармандар мен мәдени үлгілер қажет болды. Осы кезеңдегі жас қазақ зиялыларының қатарында болған Қаныш Сәтбаев дәл осындай тұлғаларды тарихи өткеннен саналы түрде іздеді. Томск университетінің студенті бола жүріп, болашақ ғалым шығыстың халықтары этнографиясы, мәдениеті мен тарихына қатысты еңбектерді оқып, еуропалық және орыс классиктерінің шығармаларымен танысады. Қаныш ғылыми үйірме құрудың бастамашысы болып, қазақ халқының әндік және әдеби мұрасы туралы бірнеше рет баяндама жасайды, кештерде қазақ әндері мен өлеңдерін өзі жасаған орысша аудармасында орындауды ұйымдастырады.

Академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев бірде былай деп жазған: «Ол жылдары мен жас едім және лирикаға біраз әуестігім болатын. Бірақ лирика - адамды табанды, рухтанған еңбекке шабыттандыратын арман» [1, 263]. Бұл сөздер ғалымның туған халқының, сондай-ақ басқа халықтардың көркемдік және поэтикалық әлемімен рухани байланысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл - оның энциклопедиялық білімінің ең жарқын қырларының бірі, оның аса көрнекті шығармашылық тұлғасының ерекшелігін айқындайтын қасиеттерінің бірі. Осы орайда Қ.И. Сәтбаевтың гуманитарлық ғылымдарға қатысты мұрасының маңызды әрі ауқымды бөлігін әдебиет жөніндегі еңбектері құрайды. Ғалым халқымыздың бай ауыз әдебиетіне, жазба қазақ әдебиетінің және әдебиеттанудың даму мәселелеріне ерекше қызығушылық танытты. Әдебиет туралы Қ.И. Сәтбаев